

## Abstract

*Sublime place, subaltern space. Railroad workers and female cooks on the subarctic railroad 1898–1902.* Leyla Belle Drake, PhD student, Department of History of Science and Ideas, Uppsala University, leyla.belle.drake@idehist.uu.se

The purpose of this article is to articulate the lived experience of the workers who built the Subarctic Railroad 1898–1902. The article explores how worker's experiences relate to conventional histories of the industrialization of the Swedish far north, arguing that said industrialization was not only capitalist, but also colonial. In particular, it examines ideas and practices related to the spatial conditions along the railroad, and the social practices, aesthetic values and nationalist mythologies those conditions inspired. In order to express a counter-narrative to patriarchal-colonial representations of history and to discover previously excluded subject positions, railroad worker's accounts have been analyzed through a theoretical and methodological framework informed by feminist postcolonial theory with a focus on space and materiality. The article finds that colonial tropes are frequent in texts produced by elites, but rare in railroad worker's accounts. Instead, the latter are characterized by the violence that colonial and capitalist practices have in common. For female workers, the ambivalence of rural colonial space enabled a certain degree of boundary transgression, yet at the cost of abjection.

Keywords: industrialization, domestic colonialism, spatial representation, lived experience, symbolic space, railroad workers

# Sublima landskap, subaltern rum

*Kockor och rallare utmed Riksgränsbanan*

1898–1902

LEYLA BELLE DRAKE\*

## Inledning

Ett tjugotal mil norr om polcirkeln löper en järnväg som varje år transporterar trettiofem procent av rikets järnvägsfrakt, liksom tiotusentals fjällturister. Från vandringslederna, fjällstugorna, skidpisterna och fiskevattnen syns malmtågen slingra fram genom myrlandskapet, smeka fjällsidorna, dyka under snögallerierna. Kraftfulla dubbellok dragandes på sextioåtta malmvagnar lastade med hundra ton förädlad järnmalm vardera, mjuka kullar av blygrå järnpellets i roströda gjutjärnsvagnar på väg mot hamnen i Ofotfjorden; tomma rullar de tillbaka mot gruvorna i Kiruna, Malmberget och Svappavaara. Det mäktiga landskapet och det industriella ingreppet frammanar det utpräglat sublima: en överväldigande känsla av litenhet, aktning för utmaningarna det inneburit, insikten att människan trots svårigheterna besekrat naturen.

Mellan 1898 och 1902 lade drygt femtusen skandinaviska rallare denna världens då nordligaste järnväg: ett spår om knappt trettio mil genom subarktisk vildmark av omväxlande sank myrar, evig tjäle och tröstlös granit mellan Gällivare och Narvik. Riksgränsbanan (tidigare känd som Ofotenbanan) hade en fantasieggande dragningskraft redan under konstruktionstiden, och banbyggets utmaningar, mysterier och uppoffringar utgjorde under hela 1900-talet ett lockande tema för konstnärer och författare. Den utgjorde dessutom en central del i det ”teknologiska megasystem” som byggdes upp i Norrbotten kring sekelskiftet 1900, omfattande malmbrytning, malmtransporter, vattenkraft och försvarsanläggningar.

\* Doktorand, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, leyla.belle.drake@idehist.uu.se

Dessa industrier var avgörande för Sveriges snabba industriomvandling och kanske också för det välstånd som lade grunden till den moderna välfärdsstaten.<sup>1</sup>

Riksgränsbanan var inte bara en förutsättning för att realisera drömmarna om industrialisering och kolonisering av den nordligaste landsändan, utan symboliserade också den nya tidens accelererande framåtskridande och relation till naturen. Detta uttrycktes ofta i ett sexualiserat maktspråk. I exempelvis Sverker Sörlins forskning om Norrlands industrigenombrott reproduceras stundtals detta språk. Där står att stambanan ”trängde norrut” medan järnvägens ”potenta lokomotiv” beskrivs som ”erövrare och betvingare” av ”den orörda vildmarken”.<sup>2</sup> Denna framställningsstil har blivit så naturaliserad att den återkommer till synes oreflekterat i de flesta skildringar av järnvägens ankomst till övre Norrland, såväl historiska som litterära – liksom i inledningen till denna artikel. Men hur upplevdes och framställdes detta koloniala företag av de kvinnor och män som arbetade vid banbygget?

### Minnets material

Artikeln syftar dels att artikulera erfarenheten hos de kvinnor och män som levde och arbetade utmed Riksgränsbanebygget – även de vars röster till stor del saknas i befintliga källmaterial – dels att jämföra olika avsändares framställningar av banbyggets mycket speciella rumsliga förhållanden. Vilken plats tilldelades eller intogs kvinnor i landskap och baracker utmed linjen? Vilken mening tillskrevs rummet och vilken relation till naturen uttrycktes ifrån olika subjektpositioner?

Åren 1948–49 samlade Nordiska museet in berättelser från gamla järnvägsrallare, av vilka ett trettiotal skildrar Riksgränsbanebygget och bildar artikelns huvudsakliga källmaterial. Insamlingen skedde inom ramen för Nordiska museets inventering av arbetaryrken under industrialismen. I de första av museets insamlingar av arbetarminnen efterfrågades kvinnors erfarenheter och arbete i och utanför hemmet – en punkt som emellertid tonades ned eller ströks i senare yrkesundersökningar. I Rallarundersökningen ombads rallarna istället att fokusera på ”hågkomster från själva arbetet”.<sup>3</sup> Undersökningens frågelista, med dess tonvikt på arbetets tekniska och ekonomiska detaljer, fick stort inflytande över bidragens innehåll, disposition och terminologi, på bekostnad av berättelser om det sociala livet och de landskap som rallare inte bara arbetade i utan delvis transformerade.

Livshistoriska berättelser kan vara en problematisk källmaterialsgenre, huvudsakligen på grund av det mänskliga minnets bedräglighet och den långa tid som förflutit mellan upplevelse och återberättelse. I de flesta fall



Rälsläggning vid Kirunas blivande järnvägsstation våren 1900. Foto: Borg Mesch, Kiruna kommuns bildsamling

har rallarnas berättelser filtrerats genom femtio år av personliga erfarenheter och samhällelig utveckling. Sociologen Kerstin Hägg beskriver hur innehållet i Nordiska museets uppteckningar passerar genom tre lager: 1) faktiska händelser och upplevelser, 2) versionen som ges vid tidpunkten för återberättandet och 3) forskarens läsning och tolkning.<sup>4</sup> Avståndet mellan upplevelse och återberättande kan fungera både skön- och svartmålande. Hägg varnar för mytologisering och ”behovet av att skapa ärofyllda bilder”, medan etnologen Ella Johansson påpekar att arbetarkamp och ökat välstånd kunde resultera i anakronistiska perspektiv på och kritik av dåtidens materiella torftighet,<sup>5</sup> varför Rallarundersökningen här kompletteras med samtida källor.

En värdefull samtidskälla är 1902 års *Förhållanden och missförhållanden vid Ofotenbanan* av Gustav Rosén, schaktmästare vid banbygget och sedermera känd publicist och politiker. Roséns skrift är en affektiv och detaljerad stridsskrift som utöver en hård kritik av sociala förhållanden,

bostäder och arbetsvillkor ägnar banbyggets slarviga räkenskaper mycket utrymme – han sade också upp sig i protest mot arbetsledningens ekonomiska oegentligheter. Vissa av Roséns anklagelser antyder personliga vendettor, andra tycks bygga på rykten, och han medger att han angav arbetare som inte fyllde grusvagnarna ända upp. Rosén må framstå som en principryttare men boken är ett insatt och alltigenom samtida dokument. En annan samtida källa är de lokala rallarvisorna. Rallarfolklore traderades till stor del genom visorna, och Riksgränsbanan producerade sin egen visskatt.<sup>6</sup> Därtill insamlade Nordiska museet ytterligare ett för artikeln relevant material, Kirunaminnen, bestående av intervjuer genomförda 1939–47 med den första generationen Kirunabor, vilka kom till platsen kring sekelskiftet 1900.

### Osynliggjorda, kuvade, frånstötande

Någon systematiserad, meningsfull kunskap om de kvinnor som levde utmed banbygget går inte att finna vare sig i källmaterial eller litteratur, varför sådan kunskap i stort sett måste sammanfogas ur anekdoter och bisatser. Detta fordrar teoretiska och metodologiska redskap som kan hantera heterogena, ofullständiga material och utvinna mening ur luckor och utelämnanden. Materialistiska perspektiv inom feministisk postkolonial teoribildning tillhandahåller just ett sådant ramverk, och artikelns teman och frågeställningar kommer därför att utforskas med hjälp av begreppen anakronistiskt rum, det subalterna, det sublimes, inskription och det abjekta, vilka i det följande kort presenteras.

I egenskap av dess plats på tröskeln mellan museal forntid och modernitet, stagnerat mörker och progressiv upplysning, etablerades övre Norrland i slutet av 1800-talet som ett framtidsland, medan det teknologiska och kulturella övertagandet av landsändan utgjorde stommen i ett slags industrinationalistiskt framstegsnarrativ. Kolonialretoriken kring framtidslandet samt den segregationspolitik och naturresursexpropriering som den samiska befolkningen utsattes för gör det befogat att tala om det industriella genombrottet i Norrbotten som ett led i en inre kolonisationsprocess.<sup>7</sup> För den samiska, och i viss mån också den finska befolkningen, innebar Riksgränsbanan ett fysiskt annekterande av och epistemiskt våld på deras livsvärld. Det exotiska landskapet uppfattades som ”levande vittnesbörd om en tid före människan”,<sup>8</sup> när det i själva verket var fråga om en tid och plats före svensken.

Samer och arbetarkvinnor uppfattades inte som aktiva, betydelsefulla deltagare i de skeenden som bildade framstegsnarrativet, varken som protagonister, antagonister eller offer. Detta förhållande uttrycks i genusvetaren Anne McClintocks begrepp anakronistiskt rum, en diskursiv opera-

tion som förväxlar och förvandlar tid och rum. Anakronistiskt rum produceras i och med upptäckten av platser: "The colonial journey into the virgin interior [...] is figured as proceeding forward in geographical space but backward in historical time". Men anakronistiskt rum skapas också i hanteringen av människorna på dessa platser:

Since indigenous peoples are not supposed to be spatially there – for the lands are "empty" – they are symbolically displaced onto what I call *anachronistic space*. [...] According to this trope, colonized people – like women and the working class in the metropolis – do not inhabit history proper but exist in a permanently anterior time within the geographic space of the modern empire as anachronistic humans, atavistic, irrational, bereft of human agency – the living embodiment of the archaic "primitive".<sup>9</sup>

I och med den frekventa förvisningen av samer och arbetarkvinnor till anakronistiskt rum i samtida och sentida skildringar av industrigenombrottets Norrbotten utesluts deras perspektiv och subjektskap – de görs subalterna.

Den subalterna, i Gayatri Spivaks tappning, befinner sig utanför diskursen, vilket innebär att hennes subjektivitet inte godtas, erkänns eller förstås som en plats varifrån hon kan tala eller producera kunskap; endast såsom kunskapsobjekt återfinns hon innanför diskursens ramar. Medan historikern Ranajit Guha definierar subalternitet något bredare i termer av multisektionell underordning, erbjuder bägge tolkningar en givande utgångspunkt för att genomlysa banarbetarnas rumsliga villkor och för att "återspegla exploateringsförhållanden i [...] kapitalismens periferi".<sup>10</sup>

Lingvisten Sara Mills framhåller även betydelsen av inte bara subalternitet utan också dess motpol sublimitet. Den sublimes stunden avser ett möte mellan ett isolerat (i allmänhet manligt) subjekt och ett överväldigade (inte sällan hotfullt) naturfenomen eller landskap, det senare ofta överblickat från en upphöjd position. Mills menar att det sublimes som betraktarposition är "ytterst imperialistisk", utifrån vilken det koloniserande subjektet "placeras sig själv[t] i ett visst rumsligt och maktmässigt ramverk".<sup>11</sup>

Historikern Robert Young i sin tur betonar de materiella och rumsliga likheterna mellan kapitalism och kolonialism, med inskription som en sammanhållande länk. Begreppet kommer från Gilles Deleuze och Félix Guattaris *Anti-Oidipus* (1972) och avser det våld och den kontroll som landskap, kroppar och sinnen underkastas inom ramen för koloniala och industrikapitalistiska operationer.

Ett ytterligare begrepp som får kasta ljus på källmaterialets berättelser är det abjekta, vilket i detta sammanhang betecknar industrikapitalismens fränstötande men outhärliga grupper och rum. Utifrån Julia Kristeva

förklarar Anne McClintock det abjekta som det fränstötande som aldrig fullt ut kan utplånas, det som hemsöker subjektets – eller i detta fall samhällets – marginaler, framkallar obehag och ofta kännetecknas av tvetydighet.<sup>12</sup>

Ett steg i framställningen av ett kontranarrativ till patriarkal historieskrivning är att upptäcka den mening som produceras genom vad som *inte* sägs i litteraturen eller i källorna. Utifrån premissen att rum och materialitet skapar normer, beteenden och relationer, lämnar även tystade subjekt spår i rumsliga skildringar, varför jag tillämpar en rumslig metod för att extrahera mening ur källmaterialets sprickor och tystnader. Sara Mills framhåller den rumsliga analysen som ett alternativ till texttolkningar som omedvetet reproducerar dominerande synsätt. De begrepp som presenterats ovan – anakronistiskt rum, det subalternna, det sublimala, inskription och det abjekta – har alla en rumslig innebörd. Därvid tjänstgör de som prismor att läsa materialets rumsliga skildringar genom, i syfte att kartlägga rumsliga relationer och upptäcka eventuella motsättningar och lakuner i det rumsliga ramverket, varifrån subalternna subjektspositioner kan träda fram.

I artikelns första del jämförs landskapsskildringar i å ena sidan Rallarundersökningen, Kirunaminnen och rallarvisor, å andra sidan Roséns stridsskrift, baningenjören Axel Granholms biografi, den vetenskapliga litteraturen samt de samtida källor som återges i densamma. I artikelns andra del undersöks kockornas position, främst utifrån rallarnas egna berättelser och med fokus på rallarbarackens interiör.

### En ständig kamp mot elementen

Detta var sannerligen ett av Gud förgäta land. Den som i varma tågkupéer åkt den bana vi byggde kan inte föreställa sig det hårda, ohyggligt hårda liv vi förde på milsvida myrar, i stormpiskade fjäll. Men steg för steg drog vi banan mot norr och mot väster.<sup>13</sup>

Rallarnas miljöbeskrivningar återger ett ödsligt, kalt, vilt och dystert landskap kring Riksgränsbanan. Det talas om obygd, isolering, ”ödemarkens tristess”, ”oländiga trakter”, ”vidder ändlöst öde” och ”pinande blåst” i ett ”Nordens helvete”.<sup>14</sup> ”Ja, ni vet det var så vilt och storslaget ... och ingenting va rört av människor”, berättar en före detta rallare i Kirunaminnen, medan en rallarvisa beskriver ”vilda trakter, där ingen mänska bo”.<sup>15</sup> Samtidigt som rallare, nybyggare och schaktmästare samfällt beskriver området kring banan som orörd ödemark, berättas ofta i Rallarundersökningen om handel eller möten med samer. Det tycks emellertid inte vara något som inverkar på beskrivningen av platsen som tom, eller räknas som något som bryter isoleringen: ”Någon kontakt med andra

människor förekom av förklarliga skäl inte. De enda människor rallarna sågo, utom sig själva, var lappar”.<sup>16</sup>

Myten om det öde landet hänger samman med konstruktionen av anakronistiskt rum: trots att människor bevisligen lever där framställs området som obebott, genom att dessa människor förpassas till ett förmodernt förgånget utan relevans för den nya tid som rallarna för med sig. Genom mängder av exempel visar Sverker Sörlin hur samtida vetenskap, skönlitteratur, bildkonst och journalistik betonade Norrbotten och Lapplands primitiva, förhistoriska belägenhet, och ödelandssmyten tycks ha varit lika starkt förankrad hos grovarbetarna.<sup>17</sup>

De flesta rallare nämner den tröstlösa kampen mot evighetstjälen och den oändliga snöskottningen. De berättar om snöstormar i slutet av juli (vilket kunde innebära att arbetet avstannade och inkomsten uteblev medan den dyra maten likväl måste betalas) och en ständig kamp mot elementen. De minns snöskred och rasande stenblock ”stora som hus”. Vintern 1900–01 var särskilt hård, inte sällan med femtiogradig kyla: ”sådana dagar kändes det som man höll på att tappa andan”.<sup>18</sup>

Flera rallare beskriver sådan ohygglig kyla att det var omöjligt att sova, och många blev sjuka av klimatet. Framåt sommaren, när snön smälte på myrarna, blev terrängen så besvärlig att det knappt gick att arbeta. Åtskilliga talar om isolering, men lika många berättar att nasare och så kallade klockjudar kom förbi så gott som dagligen. Rallarnas ”frejdiga humör” var det enda som kunde trotsa ”ensamlivet och enformigheten i de stora och ödsliga vidderna”, men vissa blev ändå ”tokiga av längtan” och måste bindas fast vid en bår och bäras till Kiruna. De som härdade ut kunde få uppleva den ”stora dag” då solen nådde upp ”en liten kant över Lapp-porten. Då avstannade allt arbete, vi endast stirrade på solen som vi ej sett på 2 mån. Aldrig hade vi sett något mera efterlängt”.<sup>19</sup>

I Rallarundersökningen förekommer också positiva miljöbeskrivningar. En man berättar om färden norrut från Gällivare: ”över snöhöljda myrar, genom och förbi fjäll av de mest fantastiska formationer”. Ett fåtal skriver uppskattande om sommarens midnattssol glittrandes på bergstopparna eller om porlande älvar och spegelblanka sjöar med kristallklart vatten: ”ett stycke in i juni löstes isbojorna på Torne träsk. Om ytterligare någon dag sprack dvärgbjörkens knoppar, som genom ett trollslag, i den skiraste och vackraste grönska”. Några talar om fridagarnas fjällvandringar för att njuta av utsikten, vilka ibland måste avbrytas på grund av kyla, ras eller myggor i miljoner, dessa ”blodsugande odjur”.<sup>20</sup>

Oron för vilda djur, såsom varg och björn, var ibland påtaglig. Rallarundersökningen innehåller åtskilliga berättelser om närgångna vargar samt om tamdjur och människor som blivit attackerade. ”Månskenskvällar kunde man se hela rader på fjällslutningen, och höra deras ylande”. En



rallare berättar att en kocka och en klockjude blev uppätta av vargar, men uppgiften nämns inte av någon annan och är sannolikt en skröna.<sup>21</sup>

Kerstin Häggs genomgång av kvinnors vittnesmål i Kirunaminnen visar att tillvaron i Kiruna under banbyggnadstiden var ”en ständigt pågående kamp för överlevnad”, till stor del på grund av klimatet.<sup>22</sup> Utöver sträng kyla talas det om klädtvätt i isvakar, skoslukande myrar, långa resor i öppna godsvagnar vintertid och snövallar på midsommarafton. Medan snöskottningen är ett återkommande tema i rallarminnena, är vattenbristen ofta central i såväl kockornas som nybyggarkvinnornas berättelser. Vatten behövdes för allt reproduktivt arbete, men vattenförsörjning var ingen prioriterad fråga vare sig utmed banbygget eller i det tidiga Kiruna.<sup>23</sup> I Rallarundersökningen berättar kockan Josefine Roos att det ”värsta av allt” var när det var ”långt efter vatten”:

vad en kocka fick slita när det var ett lag på en 12–14 man, och hade lång vattenväg, som ibland om vintrarna yrade igen, det kan nog inte så många sätta sig in i, [hur] mycket matlagning, myckenhet med disk, och dessutom all skurning, men det tänktes aldrig på när dom om vintrarna byggde barackerna, om det kunde ligga en liten brunn eller kallkälla i närheten<sup>24</sup>

### Den bekönade naturen

Medan levande kvinnor är sällsynta i arkivmaterial och litteratur om industrialiseringen av övre Norrland, är kvinnlighet som egenskap och symbol inte ovanligt förekommande. Könande av landskapet är en diskursiv praktik som härrör ur, och avslöjar, den klassiskt manliga koloniala blicken. Anne McClintock konstaterar att redan proto-kolonisatören Columbus feminiserade jorden och landskapet: I ett brev från 1492 förklarade han att planeten ingalunda var rund, utan hade formen av ett kvinnobröst, med en bröstvårtelik upphöjning i mitten. Denna kosmiska bröstvårta var målet för hans upptäcktsfärd. Columbus fantasi är blott ett exempel på en lång tradition av manligt resande som sexuell erövring.<sup>25</sup> I Jukkasjärvi kyrka finns en välkomsttavla från landshövdingens besök 1736, på vilken ett feminiserat Norrbotten bedyrar att hon ”sväller av skiftande skatter, som i mitt sköte jag dolt”<sup>26</sup> och ber den eminente gästen att beskåda dessa – ett träffande exempel på den klassiska kolonialmetaforik i vilken landskapet ”bjuder ut sig till betraktaren”.<sup>27</sup>

Feminisering av landskapet och sexualisering (eller maskulinisering) av det koloniala företaget i norra Sverige förekommer i samtida reportage, myndighetsbetänkanden, diktverk och forskning, och har även letat sig in i senare vetenskaplig litteratur.<sup>28</sup> Ibland påtagligt, andra gånger mer subtilt. I 1907 års naturskyddsbetänkande står att Lappland erbjuder ”en

jungfrulig natur af storslagen skönhet”, och i samband med Riksgränsbanans invigning fyra år tidigare skrev *Norrbottnens-Kuriren* att ”ångvisslans skärande ljud var prinsens väckande kyss”. Samma feminisering av landskapet och maskulinisering av teknologin återkommer i litteraturvetaren Gunnar Ahlströms LKAB-historik från 1966: ”Lilla Victoriahavn [Narvik] vaknade upp ur sin underliga Törnrosasömn och rustade sig att ta emot den förlösande järnvägen”. Ahlström skildrar inlevelsefullt de ”frikostigt glimmande” lyktorna i Kirunas kåkstad som förebådade ”det ljus som under dessa år började spridas kring den forna ödemarkens hemligheter”. Liknande erotiska undertoner finns i prins Eugens kommentar om hur ”denna ursprungliga natur liksom lyfte på slöjan”, medan Sörlin konstaterar att järnvägen ”rev en slöja från ansiktet på det mytiska Norrland”.<sup>29</sup>

Detta är en bråkdel av befintliga exempel på den diskursiva praktik McClintock träffande beskriver som ”the male penetration and exposure of a veiled, female interior; the aggressive conversion of its ’secrets’ into a visible, male science of the surface”.<sup>30</sup> Idén om det främmande landskapets hemligheter hänger i den svenska kontexten dessutom samman med konstruktionen av anakronistiskt rum: ”Den lappländska fjällnaturen blev i sin ödsliga storslagenhet en illustration av det ursprungliga, det istida, hos vårt land”, ”storslagen och skön och gömmande på hemligheten om fosterlandets tillblivelse”, skriver Sörlin.<sup>31</sup>

I exemplen ovan finns ett latent imperativ om att avtäcka hemligheterna, och den som ska utföra det är den manliga kolonistören eller, i den svenska kontexten, ”Norrlandserövringens idealtypiska gestalter”, vilka nästan alltid var män: ingenjören, rallaren, den politiske agitatorn.<sup>32</sup> I Waldemar Swahns biografi över Axel Granholm, ingenjör vid Riksgränsbanan och sedermera generaldirektör för SJ, ägnas åtskilliga kapitel åt att skriva fram en endimensionell rallarstereotyp: en frihetsbegärande, hypermaskulin och irrationell ”naturgentleman”. I och med Riksgränsbanans demokratisering av regionens oåtkomliga vildmark och sublimes panoramor skapades dessutom ytterligare en svensk idealtyp – fjällvandranden. Sekelskiftets lapplandsturism kan ses som ett slags kolonialt livsstilprojekt, en sublimitetsindustri genom vilken ”the world is feminized and spatially spread for male exploration”.<sup>33</sup> Sommaren 1900 företog närmare tvåhundra riksdagsmän en studieresa till Norrbotten. Den stora uppslutningen förklarades med intresset för ”den höga nordens härligheter, outtömliga grufvor, skimrande snöfjäll, rika ådalar och blånande haf”.<sup>34</sup> Det sublimes hägrade således – liksom råvaruvinsterna. Landskapet töms på människor, historia och kultur av den manliga, koloniala betraktaren och ”får en mening endast i termer av en kapitalistisk framtid och dess potential att generera ett säljbart överskott”.<sup>35</sup> Sublim nationalromantik samspelade med koloniala industridrömmar. Järnvägen och indust-

rialiseringen avmystifierade den tidigare otillgängliga vildmarken men skapade samtidigt nya myter om framgång och framtid. Landskapet skulle inte endast överblickas; det skulle inmutas, brytas upp och saluföras.

I könandet av landskapet finns en klassisk dubbelhet: den om kvinnan som på en gång passiv och nyckfull, underordnad men farlig. I litteraturens representationer av naturen utmed malmbanan beskrivs den inte bara som orörd, jungfrulig och ursprunglig, utan också som otämjd, främmande och hotfull, och byggandet av Riksgränsbanan handlade ytterst om kuvandet av detta bekönade rum. Likväl tycks inte ett spår av denna diskursiva praktik ha sipprat ned till grovarbetarna: i Rallarundersökningen har jag inte hittat ett enda exempel på feminisering av landskapet eller sexualisering av järnvägsbyggandet. Denna frånvaro utgör ett påtagligt brott med maktens metaforik.

### Det sublimes betraktandet

Ett av Kants exempel på det sublimes, utöver rasande stormar och snöklädda bergstoppar, är ”våldiga, vidsträckta ödemarker” – ett uttryck som kunde vara taget ur rallarminnena.<sup>36</sup> Samtidens nationalromantiska konst, vars företrädare besökte och inspirerades av Riksgränsbaneregionen, framställde denna den manliga, estetiserande blicken *par excellence* – den sublimes betraktelsepositionen. Den uppenbaras också i baningenjören Axel Granholms biografi. Om vandrigen till arbetsledningens läger i Vassijaure 1899, som då endast kunde nås till fots från Rombaksfjordens innersta vik, berättar Granholm:

Dit kom jag för att anmäla mig till tjänstgöring en tidig januarikväll efter en färd med storslagen utsikt. Det var den sista etappen upp genom fjällpassen med ett mäktigt gripande panorama av silverglänsande bergsjättar och mellan dem i schatteringen mörklagda, djupa klyftor och breda dalar. Den av månsken, norrsken och stjärnors gnistrande sken ljusa vinternatten i fjällen var en mäktig upplevelse.<sup>37</sup>

Granholm blev ”trollbunden av Norrlands mäktiga och gripande skönhet” och ”förälskade sig djupt och varaktigt [...] i det fria livet på de öde vidderna”.<sup>38</sup> I biografien återges kraftmätningar i rykande fjällstormar, rasande orkaner och hushöga vågor på Torneträsk.

Också Rallarundersökningen, rallarvisorna och Kirunaminnen innehåller åtskilliga beskrivningar av ”orädd[a] och skicklig[a]” män som möter ett ”överväldigande, främmande och hotfullt” landskap, i överensstämmelse med en klassisk koncipiering av den sublimes stunden.<sup>39</sup> I enstaka fall handlar det om strider med vargar, medan långa nattmarscher över oberäknliga myrar, isbelagda sjöar och fjälldalar i djup snö och



Gamla Vassijaure station och arbetsläger 1901. Foto: Borg Mesch, Kiruna kommuns bildsamling.

fyrtio minusgrader utan vinterkläder, mat, verktyg eller vapen, är en mycket vanlig hågkomst.

Rallarnas berättelser vimlar således av kantianskt sublimeskildringar, men de är oftast så osentimentalt och anspråkslöst återgivna att de inte ens för en uppmärksam läsare uppfattas som sådana. En förklaring kan vara formalestetisk: rallarminnena saknar det konstnärliga uttryck vi förknippar med det sublimes. En annan kan vara att behovet av romantiserande hjältemod avtagit hos de gamla rallarna – att de medvetet undviker en exotiserande estetisering av sina yrkesliv. Medan flera rallarvisor hyllar rallarnas styrka och hjältemod, skildras mötet med naturens utmaningar i Rallarundersökningen sällan som något tappert eller individualistiskt – de beskriver ett kollektiv som sammanbitet underkastar sig oerhörda mödor i ett svåruthärdligt klimat av ekonomisk nödvändighet, snarare än av äventyrlig och hänförd upptäckarslusta.

”Från sin arbetsplats ser [rallaren] ut över hela det stora verk han är

med och skapar”, hävdar Waldemar Swahn.<sup>40</sup> Men trots fjällandskapets majestät är den här typen av skildringar mycket sällsynta i Rallarundersökningen. Det är möjligt att denna frånvaro beror på frågelistornas utformning: Nordiska museet efterfrågade inga landskapsskildringar eller naturupplevelser. Likväl framstår Swahns konstaterande som ett försök att skönmåla rallarnas tillvaro och uppvärdera den enskilda arbetarens betydelse genom att tillskriva honom en betraktelseposition som han enligt minnesberättelserna mycket sällan intog. Det är möjligt att rallarnas lågaffektiva framställningsstil beror på att tiden fått såväl lidandet som hänförelsen att blekna – men tiden har inte utövat samma effekt på Axel Granholms intryck.

Den subalternen kan svårligen inta den ”ytterst imperialistiska” tolkningsposition som Sara Mills beskriver. Rallarna kunde sällan överblicka terrängen och hade emellanåt inte ens en bostad i vilken de kunde undfly de förmodat sublima fjällstormarna. Därtill begränsar Mills den sublima stunden till ett isolerat subjekts möte med en överväldigande natur, vilket gör den svårförenlig med Rallarundersökningen, i vilken kåren framstår som utpräglad kollektivistisk vad gäller såväl ideal och mentalitet som reell tillvaro. Granholm lanserar den sublima upplevelsen som ett slags tröst för grovarbetarnas vedermödor. Det var ”klent med livets nöjen där uppe i isoleringen” berättar han, men den ”vackra, storslagna naturen gav ju sitt även för det enklare sinnet”.<sup>41</sup> Men majoriteten av naturskildringarna i Rallarundersökningen och Kirunaminnen framställer naturen som en oövervinnerlig motståndare snarare än ett objekt för den klassiskt sublima stundens lustfyllda fasa.

Sammanfattningsvis påträffas koloniala troper såsom sublimitet och könande i åtskilliga litterära, vetenskapliga och journalistiska landskapsskildringar från området, medan rallarnas dito sällan är distanserade eller estetiserande. Snarare än att se ut över naturen befinner sig rallarna mitt i den – ofta bokstavligt talat inuti berg, halvt nedsänkta i myrar eller insnöade i provisoriska kojor, tidvis själva betraktade av närgångna rovdjur. Jämförelsen mellan de olika materialen röjer således det maktmässiga ramverk som ger tillgång till den sublima betraktelsepositionen. Rallarnas relation till naturen är antagonistisk, medan litteraturens är voyeuristisk och romantisk.

### Den fastlagda linjen

Synen på och relationen till naturen som framkommer i rallarnas vittnesmål och visor kan kontextualiseras med hjälp av Robert Youngs materialistiska perspektiv. Utifrån en läsning av Deleuze och Guattaris *Anti-Oidipus*, och premissen att kapitalism är kolonialismens överordnade

drivkraft, fokuserar Young det materiella våld (utöver det diskursiva eller epistemiska) som kolonisering och industrialisering innebär. Därigenom påvisas flera konkreta och ideologiska likheter mellan kolonial och kapitalistisk praktik, såsom geografisk ockupation, kontroll av kroppar, kunskapsproduktion och begärsproduktion.

Både kolonialism och kapitalism lämnar permanenta avtryck på såväl geografiska områden som på mentala landskap och kroppar. Det sätt på vilket koloniala och kapitalistiska praktiker både fysiskt och psykiskt skrivs in i de landskap och människor som underkastas koloniatörens eller industrialistens kontroll konstituerar vad Young benämner inskription. Kapitalismens våldsamma koloniserande operationer och dess permanenta avtryck aktualiseras gång på gång i materialet.

Att bygga en järnväg är en inherent våldsamt process: den inleds med skärning, sprängning och schaktning av berg och jord, följs av grusning och beklädnad av banvallar, kräver uppdämning av vattendrag för energiförsörjning, dränering av myrar för att stabilisera banvallen och skogsröjning för tillverkning av slipers. I och med rälsläggningen kläs landskapet med en gördel av stål – ett definitivt fastläggande av linjen, och en illustration av Deleuze och Guattaris teori om släta och räfflade rum.<sup>42</sup>

Det släta rummet – tundran, vildmarken, öknen – präglas av ren intensitet, fria flöden, kaos. I och med statsapparaten inskription tyglas och disciplineras kraften och inordnas i banor, landskapet transformeras till ett räfflat rum med "[s]taten som övervakare, omvandlare eller vägväxlare; man kan erinra sig ingenjörens roll i detta sammanhang".<sup>43</sup> Det räfflade rummet främjar vissa specifika mönster och inlemmar på så sätt naturens rena intensitet i en struktur. Norrbottens industrisatsningar – järnvägen, malmbyggnaden, vattenkraften – är uttryck för denna process, och Rallarundersökningen och rallarvisorna vittnar om denna våldsamma inskription varmed kapitalismens begärsflöden "ristas in på jordens yta" och styr in det släta rummets kraft i kontrollerade banor.<sup>44</sup>

I Rallarundersökningen berättas om jordskärningar som var som att "borra i berg" och de stora mängder dynamit som fordrades. Vid djupa skärningar och tunnelbyggen måste rallarna först med handborr och slägga förbereda ett hål för de första laddningarna dynamit. Därpå sprängdes gradvis fram en så kallad gryta i berget, som laddades med upp till 30 kg dynamit. Efter ett sådant "skott" följde "sönderslagning av dom stora blocken", lastning och utfrakt – allt för hand, vilket kunde ta upp till en vecka.<sup>45</sup> Vid sekelskiftet var bormaskiner och grävskopor ännu inte i bruk, utan rallarna sprängde och handborrade sig igenom den 875 meter långa Nuoljatunneln i ljuset av fotogenbloss. Landskapet urholkades allt mer när arbetet fortskred, medan de stora sprängskotten inte sällan orsakade olyckor, i synnerhet ras.<sup>46</sup>

Flera olyckor i samband med tunnelbygget vid Nuolja vållade åtskilliga dödsfall och kroniska skador. En rallare berättar om en kamrat som ”fick laddstaken genom hakan vid en urbränning och dog på fläcken”. Den dödes efterträdare fick laddstaken genom handen och blev invalid, medan lagbasen fick armen avslagen vid ett sprängskott.<sup>47</sup> Historikern Runo Nilsson påpekar att Statens järnvägsbyggnaders (SJB:s) teknisk-ekonomiska rapport inte innehåller några uppgifter om de många olyckorna – men däremot om de epidemiska sjukdomar som drabbade banbygget.<sup>48</sup> Utöver sprängnings- och rasolyckor utsattes arbetarna för giftiga gaser i samband med tunnelbyggen, extrem och långvarig kyla och fukt på arbetsplatsen och i barackerna samt utslitna, böjda kroppar från bärande av rälsskenor och handfrakt av tonvis av berg. En rallare konstaterar:

[Baningenjör] Fogelmarks ledmotiv var bara detta, att till varje pris snarast möjligt få skärningarna öppna så att rälsen kunde utsträckas. Om därvid några rallare offrades, eller fick sitta emellan, brydde han sig inte om.<sup>49</sup>

Det bör poängteras att det trots de många vittnesmålen om skador och men sannolikt är de friskaste rallarna som bidragit till Rallarundersökningen: de flesta riksgränsbanerallare var inte längre vid liv vid tiden för Nordiska museets insamling.

Såväl Riksgränsbanebygget som Kirunas malmbrytning åskådliggör kolonialismens och industrialiseringens funktion av ”territoriell skriftmaskin”, vilken skriver över tidigare kulturmönster och naturflöden enligt ”behoven hos ockupationsmaktens maskineri”.<sup>50</sup> Landskap sprängs, urholkas och inordnas i banor på bekostnad av arbetares kroppar och samers näringsfång, medan båda grupper i praktiken är rättslösa och endast värderas i relation till sin produktionskapacitet respektive etnografiska särart.<sup>51</sup> *Visa från Gällivarebanan* uttrycker effektivt upplevelsen av det främmande landskapet och den våldsamma inskription den underkastas:

På dessa ödestigar man dagligen får gå  
i vatten och i sörja man jämt och samt får stå  
och varje dag jag trodde att detta snart var slut  
ju längre upp man kommer ju värre ser det ut

Blott sjöar finns och floder och bottenlösa träsk  
och sten, moras och stubbar där landet är som bäst  
och stora berg och dalar och skog och buskesnår  
eländig mark här synes så långt som ögat når

Av stål den banan lades på halvupphuggen stig  
så att på denna resa man våga får sitt liv<sup>52</sup>

En annan rallarvisa skildrar inställningen med vilken det nordliga rummet intogs: ”Likt fordom krigsmän uti fält har vi samlat oss / beväpnade med borrh och spett, att mot fjällen slåss”.<sup>53</sup>

### Kockan, baracken och det subalterna rummet

Förhållandena utmed Riksgränsbanan var avsevärt hårdare jämfört med banbyggen i andra delar av landet, och under hela byggnadstiden framfördes skarp kritik mot bostadsförhållandena. Inte alla rallare hade turen att bo i en barack – andra boendeformer vid banbygget var tält, jordkula, risikoja, plåtskjul, torvkåta och ingenting alls: innan kojor uppfördes ”erbjödts intet annat nattlogi än i Guds fria natur”.<sup>54</sup> Arbetssökande på väg till arbetsledningens läger i Vassijaure tvingades ”ligga ute i drifvan under stjärnklar himmel i smällkall vinternatt”, vilket antyder betraktarpositionens betydelse för om en naturupplevelse erfars som sublim eller bara plågsam.<sup>55</sup> Barackerna blev emellertid med tiden dominerande utmed linjen och var också den boendeform som delades med kockor. En undersökning av kockans position i baracken, både rumsligt och socialt, kan belysa genuskonstruktioner i den koloniala och industrinationalistiska kontexten, sexuella och romantiska praktiker i rallarbaracken samt kockans egalitets- och rättvisesäkrande funktion i en manlig homosocial miljö.

I barackerna fanns ett hörn ”för den kvinna som vågade ock ville offra sig för ett liv i ensamhet med ett övermått av arbete”, skriver en rallare.<sup>56</sup> Kockan lagade mat, städade och tvättade i regel för 15–20 man samt lappade och lagade kläder i mån av tid. Vid Riksgränsbanan hade kockorna vanligtvis sin sovplats i ett hörn av köket framme vid spisen med ett lakan eller en filt upphängd framför sängen, men när det var som kallast blev köket obeboeligt och kockan fick flytta in i rallarnas rum.<sup>57</sup>

I början av banbygget var kvinnorna få men snart nog ”var man nödsakad att ransonera tillförseln”.<sup>58</sup> Åtminstone från 1900 försökte myndigheterna hindra ensamkommande kvinnor från att ta sig till Kiruna med omnejd. Endast i sällskap av en make eller nära manlig släkting kunde kvinnor lösa biljett på de provisoriska materialtågen från Gällivare. På grund av restriktionerna var de kvinnor som kom till banbygget söderifrån i huvudsak hustrur till rallare och tjänstemän. Men västerifrån, från Nordkalotten och övriga Nordnorge, kom norska kvinnor till fots över gränsen. En kvinna berättar i Kirunaminnen att det var ”censur på kvinnor den första tiden, det var mycket noga med, att det inte skulle komma lösa

Bild sidan 66–67: Rallare och kockor utmed Riksgränsbanan, någon gång under åren 1899–1902.  
Foto: Borg Mesch, Kiruna kommuns bildsamling.







kvinner hit. Men hur det var kom 'reskoner'. Det var norskor. Dom hölls i skogen då det var sommar och i 'vissa dåliga hus' fick dom komma". Dessa "norskor" tolererades varken av ordningsmakten eller civilsamhället.<sup>59</sup>

Enligt uppskattningar fanns som mest femhundra kvinnor och barn på den svenska sidan av banbygget, eller ungefär en tiondel av rallarnas antal. Dessa kvinnor mötte ett utpräglat manssamhälle, dominerat av mestadels unga, ogifta män som upplevt långa perioder av arktisk isolering. Rallare tycks ha uppskattat morska kvinnor. En sagesman avfärdar filmen *Rallare* (1947) som "mycket dum" på grund av dess kvinnoporträttningar: "Å nej, de kvinnor som kom var inte så blyga och tafatta".<sup>60</sup> Med utgångspunkt i Nordiska museets skogsarbetarundersökning tror Ella Johansson att den "kvinnliga tuffheten" på avverkningsplatserna var "ett sätt att hantera den ambivalens mellan sårbarhet och övertag som det innebar att vara kvinna i minoritetsställning".<sup>61</sup> Detta torde ha gällt även vid banbygget.

En rallare klagar på att det enda de norska kockorna kunde var att "tjusa med Rallarna förstås, och det var fördärvet i Barackerna". Sedan kvinnor kommit till arbetsplatsen "blevo [rallarna] sedan icke så arbetsvilliga under oväder, utan de kunna gott stanna inne och underhålla sig med damerna". En annan berättar att karlarna "blevo som galna" och "vägrade gå ut i arbete" när kockor anställdes, medan en tredje nämner i förbigående att kockan Trumf-Karin "måste köras till sjukstugan, efter 24 samlag på en natt".<sup>62</sup> Denna typ av yttranden, om än vanligt förekommande, bär spår av hyperbolisk rallarmyt.

Enligt flera rallare och nybyggare förekom prostitution som var obelärd med kockasystemet.<sup>63</sup> I Rallarundersökningen talas om "'flickor' som gick efter linjen" och "lösa kvinnor som [...] stod till tjänst". En sagesman berättar eufemistiskt om "några finska kvinnor som gick omkring och sålde hemslojd", medan en annan redogör för villkoren:

Sexualnöden var svår, det visste 2 Norska systrar Susamell som efter [avlöning] varje mån. gjorde en raid efter linien. Taxan var 10 kr. o fri mat o. logi. De hade listan fulltecknad jämt. En småländska konkurrerade, och sålde rån för 5 kr. st. De som blev smittade sändes till (Kuren) i Luleå, som alltid var fullbelagd.<sup>64</sup>

En rallare diskuterar ryktesspridning kontra verklighet kring kockorna:

Det talades om att kockan, som vid denna tid hade börjat sitt inträde i rallarnas liv och förhållanden och som senare blev alltmera vanlig i en barack eller förläggning, bjöd på "rundkula" i laget när hon var på gott humör och särskilt vid avlöningstillfällena, då hon själv erhöll avlöning – då var det rent av en skyldighet eller självfallet. Och annat mera i samma stil. Om man säger, att 9/10-delar var fria fantasier och tokerier för att hålla målron och möjligen 1/10-del mer eller mindre verklighetsbetonat så är det väl ungefär.<sup>65</sup>

Obeaktat sensationella rykten visar rallarnas berättelser att det var mycket vanligt att kockor inledde relationer med arbetarna som de delade bostad med, och allra helst med basarna. De kvinnor som var eller blev gifta med lagbasen var enligt uppgift de som ”klarade sig bäst i den manliga miljön”.<sup>66</sup> Äktenskap var dock naturligtvis ingen trygghetsgaranti, vare sig i förhållande till maken eller andra män. Både rallare och myndighetspersoner var potentiella vedersakare för kvinnorna utmed banbygget. Utifrån artikelns premisser att det sociala är rumsligt konstruerat, kan kockornas affärer och äktenskap med rallarna ses som en social strategi för att hantera de svåra rumsliga förhållandena vid banbygget, liksom de hotfulla situationer som kunde uppstå till följd av dessa. En rallare konstaterar att i de fall kockan var rallarhustru ”blev det oftast bättre ordning i baracken än om hon var ledig till äktenskap”.<sup>67</sup>

### Kojan kontra baracken: rättvisans pris

De flesta kockor var från Norge, vanligen unga kvinnor eller tonåringar som enligt flertalet rallare saknade såväl kulinarisk som hushållsekonomisk kompetens. Svenska kockor ansågs dugligare och lagade enligt uppgift fler varma måltider, men var svårare att få tag på. I Rallarundersökningen och rallarvisorna råder i stort sett konsensus kring de norska kockornas okunnighet och slöseri. Många berättar att rallarna själva måste lära norskorna grundläggande matlagningsmetoder och hygienpraxis, och inte sällan blev arbetarna sjuka av maten: ”vi hade nästan jämt diarré, och många eder svors över [kockan] Vidas matlagning”. En annan rallare ger en dyster bild av tiden efter en dödsolycka: ”det sägs ju, att en olycka ej kommer ensam. Den andra olyckan för oss i de nya förhållandena var en ny kocka. [...] Om lagets humör och stämning sjunkit åtskilligt på grund av arbetets art, så sjönk de än mer till följd av kockan”. En tredje berättar att ”Gryn ärter bönor frukt etc. rensades aldrig utan tömdes direkt ur säckarna och i grytorna. Jag minns vid ett tillfälle att det serverades soppor kokt på blandad frukt och råttor. Att den kockan fick eskort till gränsen må förlåtas våra karlar”.<sup>68</sup> Om vi godtar generaliseringen om norskornas bristande kunskaper är frågan varför de trots detta anställdes och tolererades. En möjlig förklaring framträder vid en jämförelse med Ella Johanssons skogsarbetarstudie.

Johanssons kartläggning av huggarkojans etik visar vad frånvaron av kockor kunde innebära. Utan kvinnor på avverkningsplatsen måste skogsarbetarna utföra traditionellt kvinnogöra, varför strategier utarbetades i syfte att värna maskulinitet. En strategi var individuell matlagning, vilket innebar att arbetarna medtog varsin kaffe- och stekpanna, vilket i sin tur påverkade eldpallens och därmed rökålets dimensioner: den typiska huggarkojan dominerades av en jättelik eldpall som upptog större delen

av golvutrymmet, medan rökhålet i taket måste anpassas till eldpallens storlek. Denna kojkonstruktion var inte optimal, då skogsavverkningar utfördes vintertid i Norrland.<sup>69</sup>

Likafullt sågs samarbete kring matlagning och kaffekokning inte som ett alternativ, då det riskerade att skapa en rangordning bland männen och att försvaga den maskulina självkänslan: ansvar för måltider, liksom reproduktivt arbete i allmänhet, innebar en feminisering. Strategierna mot hierarkier var intrikata och omständliga, och rädslan för underordning kunde ge upphov till låsta situationer, såsom kaffepannor som kokade över medan männen passivt såg på. I skogsarbetarkojan ges alltså ”ett nogsamt undvikande av [...] den kvinnliga omsorgsetiken” företräde framför fysisk komfort.<sup>70</sup> Detta demonstrerar hur förakt för kvinnoarbete och värnande av maskulinitet får långtgående konsekvenser för arbetarnas vardagsliv och materiella omständigheter.

Samma prioritering mellan socialt och fysiskt välbefinnande återfinns i rallarbaracken, men då beträffande kosthållningen. Norska kockor innebar enligt källorna sämre och dyrare mat, men deras närvaro möjliggjorde en radikalt annorlunda arkitektonisk konstruktion och rumslig organisation: ett kollektivt storhushåll snarare än en samling autonoma, avgränsade moduler. Kockorna skapade egalitet i baracken genom att frigöra männen från ranordningar som skulle uppstå ifall männen måste ägna sig åt kvinnligt kodat hushållsarbete. De omständliga strategier, låsta situationer och ständiga vaksamhet som Ella Johansson beskriver i skogen tycks inte ha präglat rallarnas anläggningsplatser. Utmed Riksgränsbanan lindrades måhända vissa sociala problem – såsom uppkomst av hierarkier, överskridande av maskulinitetsnormer, brist på rättvisa och egalitet – genom kvinnliga hushållerskor i barackerna, alldeles oavsett deras lämplighet för arbetet.

### Den abjekta zonen

Att Nordens döttrar är usla kvinns / jag aldrig trott att så simpla finns / dom är ej värda att se uppå / dom passar bäst att uti fjällen gå. (Ur *Kockorna på Riksgränsbanan*, ca 1900)<sup>71</sup>

”Man levde flera månader utan att se någon av det otäcka könet ty man får väl säga så om de två kvinnor [Svarta Björn och Lapp-Lisa] som trottsade alla strapatser och vidrigheter och var med långt före rälsen”, berättar en rallare. En annan säger om Svarta Björn att han ”knappast sett en så förfallen människa som den stackarn var”.<sup>72</sup> Rallarvisan *Kockorna på Riksgränsbanan* handlar uteslutande om kockors sexuella tillgänglighet, alkoholkonsumtion och våldsamma uppgörelser. Under banbygget rapporterade järnvägslänsman August Berglund om norra distriktets rallarbaracker:

De utan gensägelse mycket dåliga och synnerligt otrefliga, mörka och smutsiga bostäderna, där hela arbetslag bott tillsammans i ett och samma rum med kocken, som icke varit kvinna mera än till könet och namnet. I dessa bostäder göra alla och enhvar hvad honom bäst lyster, emedan ingen är den andres husbonde. Där, om någonstädes, demoralisation och sedelöshet finna näring, såsom på intet annat ställe än möjligen i den gamla tidens gemensamhetsfängelser.<sup>73</sup>

En konsekvens av – liksom en förutsättning för – industrikapitalistisk imperialism då och nu är att grupper av människor hänvisas till ett slags modernitetens dystra gränsland: kåkstäder, slumområden och anläggarsamhällen. Rombaksbotten (banbyggets mytomsusade materialhamn), langarnästen och rallarläger utmed banbygget är sådana gränsområden – temporära trösklar mellan olika ekonomiska, sociala och moraliska system. Anne McClintock kallar dem abjekta zoner: rum (eller grupper) som hemsöker samhällets marginaler och framkallar avsky och obehag. Det abjekta upplevs hota eller besudla samhällets (eller subjektets) fasad, samtidigt som det är outhärligt för dess funktionella kärna. I denna kategori finner vi rallare och andra nomadiska grovarbetare, liksom kockor, prostituerade och pigor.

Förutom rälsen skulle rallarnas närvaro i Norrbotten helst inte lämna några spår, inte ens under pågående byggnation. På Axel Granholms avdelning vid Nuolja revs i slutet av 1901 ett antal kåkar: café, matservering och rum för arbetare på väg till och från banbygget. Rivningarna verkställdes på grund av det ”bråk och oväsen” som där förekommit. Gustav Rosén skriver att ”arbetarne medgifva mer än gerna, att de emellanåt dunkat på hvarann’ privatim”, men menade att detta berodde på arbetsledningens underlåtelse att hindra spritlangarnas verksamhet.<sup>74</sup> De rivna kåkarna var alldeles nödvändiga för arbetsstyrkan och därmed för järnvägens tillkomst, samtidigt som den sociala miljön kring banbygget stundom inte tolererades av SJB. McClintock skriver att denna abjektions paradox – det intolerabla som vi likväl inte klarar oss utan – är en central aspekt av modern industriell imperialism.<sup>75</sup>

En liknande ambivalens märks i inställningen till kockorna. Från byggstartens förbud mot ”fruntimmer i baracken” var det vid banans färdigställande kutym med kvinnliga kockor.<sup>76</sup> Men trots att de var anställda vid banbygget saknas officiella uppgifter om dem, då de anlätades direkt av arbetslagen och inte av SJB. Samtidigt var det enligt flera källor kockornas förtjänst att de sanitära och sociala förhållandena i och kring barackerna gradvis förbättrades efter sekelskiftet.<sup>77</sup> Trots deras långsiktiga påverkan i positiv riktning som kollektiv har de förtigits i historieskrivning och minnesteckningar, troligtvis för att deras individuella närvaro i den manliga homosociala miljön överskred gränser och bröt tabun. Ideal-

kockan skulle utöver alla praktiska arbetsuppgifter vara ”den sammanhållande och trivselskapande i baracken”. Hon skulle även vara renlig och dygdig.<sup>78</sup> Verkligheten var ofta en annan; medan kockan uppskattades som generellt koncept var hon ofta abjektifierad som specifikt subjekt.

Kerstin Häggs granskning av Kirunaminnen och Morgonrodnaden (Kirunas socialdemokratiska kvinnoförening) uppenbarar de djupt rotade föreställningarna om kvinnors särskilda moralansvar och den skarpa dikotomin mellan ärbara och fallna kvinnor – även hos kvinnorörelsen. Hägg konstaterar att medlemmarna i Morgonrodnaden saknade förståelse för arbetarkvinnors hårda livsvillkor och klandrade dem för allvarliga missförhållanden i nybyggarsamhället, såsom alkoholism och fattigdom. Urban degeneration skyldes på arbetarklasskvinnors slappa okunnighet och ytliga nöjeslystnad, och ”lösaktighet” identifierades som ett hot mot ordningen i det tidiga Kiruna.<sup>79</sup>

Kockans existens såsom ensam, ofta ogift kvinna i en hypermaskulin miljö tycks ha varit både tabu och stigma. Hon var i kraft av sin fysiska uppenbarelse och sitt sociala gränsöverskridande frånstötande och hotfull, samtidigt som hennes närvaro på arbets- och boplatsen ansågs nödvändig för att motverka förnedring kopplat till reproduktivt arbete, uppkomsten av hierarkier i baracken samt ”sexualnöd”. Det är utifrån denna grundläggande motsättning – det motbudande som inte kan uttraderas – som kockan såsom abjekt subjekt hemsöker moderniteten och sällan förekommer i historieskrivningen.

### Nya spår?

Artikeln inleddes med en sedvanlig kolonial blick på platsen: feminisering av landskapet, erotisering av teknologi och nationalistiskt svärmeri. Avsikten var att demonstrera hur naturaliserad denna betraktelseposition och framställningsstil ännu är.

Men istället för litteraturens koloniala troper kan rallarnas relation till naturen bättre förstås utifrån ett materialistiskt perspektiv som beaktar överensstämmelserna mellan kolonial och kapitalistisk praktik – och det våld som denna praktik innebär. Landskapsskildringarna i Rallarundersökningen och Kirunaminnen skriver fram industrikapitalismens slitsamma tillvaro, om än en maskulin sådan, där kvinnor och ursprungsbefolkning implicit förpassas till ett passivt kuriosakabinett. Detta röjer det motsägelsefulla i å ena sidan litteraturens feminisering av landskapet, å andra sidan källornas förträngande av de kvinnor som faktisk fanns på plats.

Huruvida riksgränsbanerallarna kan förstås som subalternerna är emellertid tvivelaktigt. Det finns inget stöd för multisektionell underordning: rallarna var alla män, mestadels etniska svenskar från södra delarna av

landet, och det förtryck de utsattes för utgick ifrån klass. Riksgränsbanans kvinnors subalternitet är desto tydligare: de hade ingen position varifrån de kunde tala men användes flitigt som symboler i litteraturen om banbygget.

Analysen visar att kön hade stor betydelse för vardagens organisation: de påstått inkompetenta norska kockorna sågs som oumbärliga eftersom de befriade männen från förnedrande kvinnogöra, vilket antyder att kravet att upprätthålla traditionella könsroller var starkare än behovet av fullgod värme och tillfredställande föda. Trots de norska kockornas brister var det otänkbart att byta ut dem, och deras (objekt-paradoxala) nedtystade närvaro var en garant för djupt rotade föreställningar om kön, egalitet och etik.

Kvinnornas konkreta situation liksom talet om dem utmärktes av ambivalens, såsom de manliga informanternas pendlingar mellan tabu och skryt beträffande kvinnor. Min slutsats utifrån materialets sparsamma uppgifter och metodiska undvikande är att Riksgränsbanans kvinnor navigerade sin minoritetsställning genom att växla mellan kaxighet och aktsamhet och genom att strategiskt liera sig med män för att hantera de svåra och ibland hotfulla rumsliga förhållandena.

Det icke-urbana koloniala rummets ambivalenta tröskelkaraktär möjliggjorde visst gränsöverskridande – om än till priset av abjektion. Men slit och utsatthet till trots tycks kockornas plats på tröskeln mellan olika ekonomiska, sociala och moraliska system ha erbjudit en tillfällig frihet från samhällets normer. En omständighet som bidrog till denna frihet var rumslik – baracken över vilken hon ensam härskade under rallarnas långa arbetsdagar, belägen långt ifrån sekelskiftessamhällets fientliga bevakning av arbetarkvinnor.

## Noter

1. Staffan Hansson: ”Tekniken som samhällsodanare. Exemplet Norrbottens teknologiska megasystem” i *Norrbotten* (Luleå, 2007).
2. Sverker Sörlin: ”Järnvägen som kulturbärare” i *Malmbanan 100 år* (Luleå, 1988), 23, 32; Sverker Sörlin: *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet* (Stockholm, 1988), 50.
3. Nordiska museets annons i Svenska järnvägsmannaförbundets tidning *Signalen*, Nr 41:1948.
4. Kerstin Hägg: *Kvinnor och män i Kiruna. Om kön och vardag i förändring i ett modernt gruvssamhälle 1900–1990* (Umeå, 1993), 37.
5. Hägg: *Kvinnor*, 33; Ella Johansson: *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete* (Lund, 1994), 15.
6. Agge Theander et al. (red.): *Rallar-Klang mellan gruvan vid Luossajärvi och Viktoriahavn* (Kiruna, 1998).



7. Bl. a. Patrik Lantto, Anna-Lill Drugge, Lennart Lundmark, Julia Nordblad, May-Britt Öhman och Åsa Össbo bedriver forskning i detta ämne.
8. Sörlin: ”Järnvägen”, 82.
9. Anne McClintock: *Imperial leather. Race, gender and sexuality in the colonial contest* (London, 1995), 30.
10. Paulina de los Reyes: ”Postkolonial feminism. Anteckningar om ett fält i rörelse” i *Postkolonial feminism. 1* (Stockholm, 2011), 15.
11. Sara Mills: ”Kön och det koloniala rummet” (övers. Maria Åsard), i *Postkolonial feminism. 1* (Stockholm 2011 [1996]), 320.
12. McClintock: *Imperial*, 71–73.
13. EU [Etnologiska Undersökningen] 41113, Rallarundersökningen, Nordiska museet.
14. EU40399; EU41070; EU41188; EU41062; EU41077.
15. Axel Karlsson i Kirunaminnen, Nordiska museet; Theander: *Rallar-Klang*, 14.
16. EU40399.
17. Sörlin: *Framtidslandet*, kapitel III och IV; Sörlin: ”Järnvägen”, 18–33.
18. EU41037
19. EU40399; EU41077.
20. EU41205; EU40399.
21. EU41077; EU41013.
22. Hägg: *Kvinnor*, 51.
23. Hägg; Rallarundersökningen; Kirunaminnen; Lasse Brunnström: *Kiruna – ett samhällsbygge i sekelskiftets Sverige. En bebyggelsehistorisk studie av anläggningskedet fram till 1910* (Umeå, 1981).
24. EU41180.
25. McClintock: *Imperial*, 22.
26. Citerad (i översättning från originalets latin) i Gunnar Ahlström: *De mörka bergen. En krönika om de lappländska malmfälten* (Stockholm, 1966), 265.
27. M. L. Pratt citerad i Sara Mills: ”Kön”, 322.
28. Bl. a. hos Sörlin och Brunnström.
29. Naturskyddsbetänkandet citerat i Sörlin: *Framtidslandet*, 110; *Norrbottens-Kuriren* citerad i Sörlin: ”Järnvägen”, 24; Ahlström: *De mörka*, 266, 272; Brit-Marie Andrén: *Konsten i Kiruna. Patriarkalism och nationalromantik 1900–1914* (Umeå, 1989), 50; Sörlin: ”Järnvägen”, 33.
30. McClintock: *Imperial*, 23.
31. Sörlin: *Framtidslandet*, 109; Sörlin: ”Järnvägen”, 87.
32. Sörlin: ”Järnvägen”, 33.
33. McClintock: *Imperial*, 23.
34. Julius Centerwall citerad i Brunnström: *Kiruna*, 28.
35. M. L. Pratt citerad i Mills: ”Kön”, 322.
36. Immanuel Kant: *Observations on the feeling of the beautiful and the sublime* (red. Patrick Frierson & Paul Guyer) (Cambridge, 2011 [1764]), 16–17 (min övers.).
37. Waldemar Swahn: *Axel Granholm och hans rallare. Ödemarkspionjären, järnvägsbyggaren, diktatorn, arbetarvännen* (Stockholm, 1940), 41.
38. Swahn: *Axel*, 28–29.
39. Mills: ”Kön”, 324.
40. Swahn: *Axel*, 228.
41. Swahn: *Axel*, 50, 55.

42. Gilles Deleuze och Félix Guattari: "1227 – Traktat om Nomadologin: krigsmaskinen" (övers. Sven-Olov Wallenstein) i *Tusen platåer* (Stockholm, 2015 [1980]).
43. Deleuze och Guattari: "1227", 572.
44. Young: "Kolonialism", 175.
45. EU41036; EU41205; EU41082.
46. EU41170.
47. EU41077.
48. Runo Nilsson: *Rallareliv. Arbete, familjemönster och levnadsförhållanden för järnvägsarbetare på banbyggena i Jämtland-Härjedalen 1912–1928* (Uppsala, 1982), 152.
49. EU41205.
50. Young: "Kolonialism", 176.
51. Rallarundersökningen; Curt Persson: *Hjalmar Lundbohm. En studie av ledarskap inom LKAB 1898–1921* (Luleå, 2015).
52. Theander: *Rallar-Klang*, 27.
53. *Ibid.*, 21.
54. Gustav Rosén: *Förhållanden och missförhållanden vid Ofotenbanan* (Umeå, 1902), 31.
55. Rosén: *Förhållanden*, 52.
56. EU41032.
57. Rallarundersökningen; Jan-Erik Johansson: *Rallarkockan Svarta Björn. Legend och verklighet. Rallarkyrkogården* (Kiruna, 1997).
58. Ur tidningsartikel från 1920-talet, citerad i Johansson: *Rallarkockan*, 14.
59. Kirunaminnen 1941, citerad i Hägg: *Kvinnor*, 45.
60. EU41043.
61. Johansson: *Skogarnas*, 138–139.
62. EU41220; J-E Johansson: *Rallarkockan*, 13; EU41077.
63. Johansson: *Rallarkockan*, 13, 14.
64. EU41077.
65. EU41205.
66. Johansson: *Rallarkockan*, 14.
67. EU41073.
68. EU41152; EU41205; EU41170.
69. Johansson: *Skogarnas*.
70. Johansson: *Skogarnas*, 78, 74, 78.
71. Theander: *Rallar-Klang*, 43.
72. EU41117; EU41193.
73. Citerad i Brunnström: *Kiruna*, 41.
74. Rosén: *Förhållanden*, 49–51.
75. McClintock: *Imperial*, 72.
76. EU41193.
77. Se t.ex. Nilsson, Rallarundersökningen, J-E Johansson, E Johansson.
78. Nilsson: *Rallareliv*, 147.
79. Hägg: *Kvinnor*, 78–87.